

‘Het is fascinerende lectuur voor de liefhebber, die een buitengewoon inkijkje geeft in het leven van twee jonge mensen die midden in de kerkstrijd uit de jaren tachtig van de 19<sup>e</sup> eeuw zaten.’

*Dr. Maarten Aalders, auteur van 125 jaar Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit*

‘Het is een ware *Fundgrube* voor de vroege geschiedenis van de VU.’

*Prof.dr. Martien Brinkman, emeritus-hoogleraar Oecumenische en Interculturele Theologie aan de VU*

‘Het bevat materiaal om te smullen (...). De stukken over de VU geven echt een inkijkje van onderaf, dat nog nauwelijks bekend was. (...) Belangrijk is nu eenmaal het laten spreken van de bronnen zelf, omdat dat prachtig materiaal is.’

*Dr. Ab Flipse, universiteitshistoricus van de VU*

‘Het biedt een fascinerend beeld van het protestantse leven aan het einde van de 19<sup>e</sup> eeuw en is met veel inlevingsvermogen geschreven. De familieleden komen je op bepaalde momenten werkelijk nabij. Bijzonder en uniek materiaal.’

*Prof.dr. Bart Wallet, voormalig directeur van het HDC / Centre for Religious History*

# Inhoud

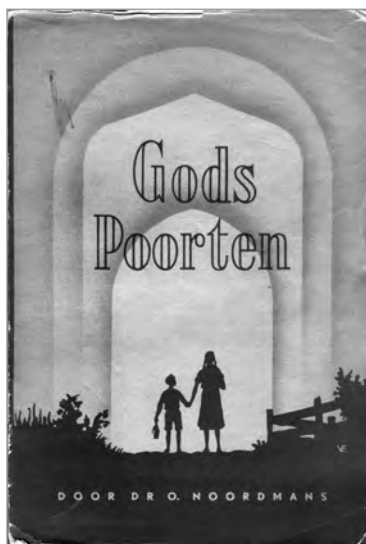
<b>Woord vooraf</b> .....	7
<b>1 Voorgeschiedenis</b> .....	11
<b>2 1883-1884</b> ‘Naar de Vrijeuniversiteit zijn thans uwe blikken gericht’ .....	33
<b>3 1884-1885</b> ‘Ik moet iemand hebben wie ik alles kan toevertrouwen’ .....	39
<b>4 1885-1886</b> ‘Overal is het even vol in de localen; de kerken zijn bijna leeg’ .....	87
<b>5 1886-1887</b> ‘Niet meer naar de Synodale kerken (...)’ .....	133
<b>6 1887-1888</b> ‘De scheur van 1886 ging dwars door het gezin (...)’ .....	191
<b>7 1888-1889</b> ‘Zie dat je klaar komt’ .....	295
<b>8 1889-1890</b> ‘De zogenaamde pedanterie moest er uit!’ .....	411
<b>9 1890-1924</b> ‘Lang leed ze reeds, mijn trouwe gade (...)’ .....	449
<b>Epiloog</b> .....	467
<b>Bijlagen</b> .....	479
<b>Noten</b> .....	487

# Woord vooraf

‘Het was op een der eerste dagen van april 1877, dat ik aan de hand van een zes jaar oudere zuster, die nu reeds lang met Gods engelen zijn aangezicht aanschouwt, één mijner eerste schoolgangen maakte.’ Aldus dr. O. Noordmans, in de meditatie ‘Gods poorten’, waarmee de gelijknamige bundel (1949) begint. Die zuster was Anna.

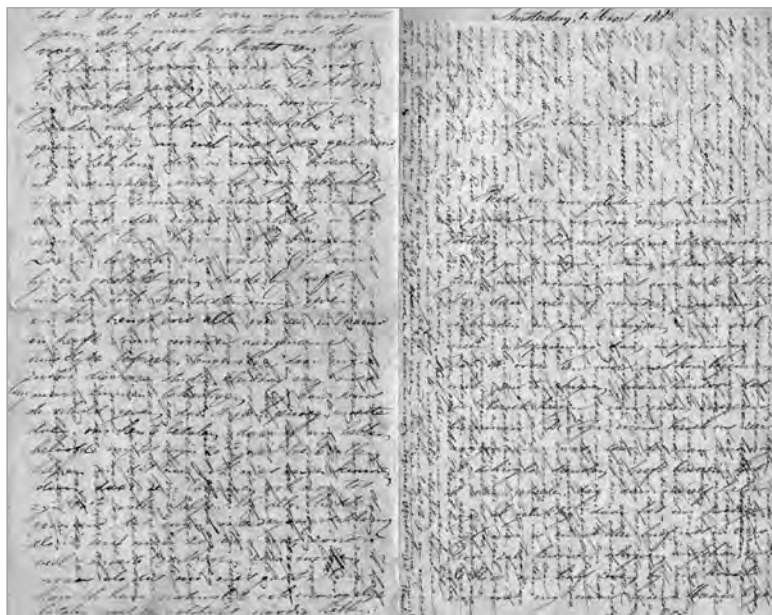
In 2016 kreeg ik de beschikking over de uit de periode 1883-1890 daterende correspondentie tussen Anna Noordmans en haar vriend Hantje van Dijk. Door elkaar te schrijven, onderhielden de twee hun onderlinge band, die vandaag de dag ‘een langeafstandsrelatie’ genoemd zou worden. Vaak zagen ze elkaar maandenlang niet. Op 18 december van het laatstgenoemde jaar trad het paar in het huwelijk.

7



Anna Noordmans

De correspondentie omvat honderden brieven. In het algemeen zijn de beide handschriften als zodanig alleszins leesbaar. Echter: heel veel velletjes papier – vooral die uit de eerste jaren van de relatie – zijn zowel horizontaal als verticaal beschreven, wat het lezen ervan tot een bijzonder moeizame onderneming maakt.



Er is een register bij de briefwisseling, gedateerd 30 juli 1985, beschikbaar. Het is beknopt, het geeft slechts enkele regels met korte aanduidingen per jaar. Het overzicht is van de hand van ds. F. van Dijk (1904-2002), het jongste van de zeven kinderen van het echtpaar Van Dijk-Noordmans.

Over het ouderlijk huis van Anna lag nog iets van de naschemer van het (Friese) Reveil. Haar brieven geven een goede indruk van het geestelijke en kerkelijke klimaat in het voorlaatste decennium van de negentiende eeuw in de Zuidwesthoek van Friesland. De brieven van Hantje leveren een uniek inkijkje in het leven van een student aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de in 1880 opgerichte Vrije Universiteit in Amsterdam en in het reilen en zeilen van die instelling in haar begintijd. Tevens bieden ze inzicht in de Doleantie in de hoofdstad en in het gereformeerde kerkelijke leven aldaar sedert die breuk op het kerkelijke erf van 1886. De correspondentie van Anna en Hantje behelst dus veel meer dan de neerslag van het verloop van een verkering die tot een huwelijk leidde, zoals die er talloos veel meer zijn geweest.

Anna en Hantje hebben hun brieven zeker niet voor publicatie bedoeld. De inhoud ervan heeft mij evenwel nooit doen aarzelen of ik die in de openbaarheid zou mogen brengen. Alles kan het daglicht verdragen. Om het eigene van de pennenvruchten vast te houden, heb ik er veel uit geciteerd. Ik heb in de aanhalingen geen correcties aangebracht.

De opzet van dit boek is hoofdzakelijk chronologisch, ik heb de briefwisseling op de voet gevolgd. Waar ik dat wenselijk vond, heb ik wel enige thematische clustering doorgevoerd.

De omvang van het corpus brieven heeft mij in verlegenheid gebracht. Waar het adagium ‘in der Beschränkung zeigt sich der Meister’ geldt, moet ik vaststellen dat ik nog een leerling ben. Ik heb veel ‘kleingood’ uit het oorspronkelijke manuscript – dat telde nog veel meer woorden dan dit lijvige boek – geschraapt, maar ik ben daarin niet nog rigoreuzer te werk gegaan. Als ik dat wel gedaan zou hebben, zou ik het karakter van het materiaal te veel geweld aangedaan hebben. Ik benadruk in dit verband dat ik met deze uitgave niet primair een wetenschappelijke verhandeling beoog te geven. Ik bied mijn werkstuk vooral aan als het geannoteerde relaas van de ontwikkeling van een liefdesrelatie. Als zodanig behelst het een mentaliteitsgeschiedenis.<sup>1</sup> Daar bedoel ik mee, dat de brieven van Anna en Hantje als egodocumenten het leven en denken in een bepaald milieu weerspiegelen. Wel geef ik in de ‘Epiloog’ aan wat mijn leesverslag in kerkhistorisch opzicht opgeleverd heeft.

De titel van dit boek is ontleend aan de brief van Hantje van 19 mei 1889. Daarin liet hij weten dat hij niet de bedoeling had om na zijn kandidaatsexamen nog één college te lopen, want dan zou Anna nog wel eens met aandrang aan hem kunnen vragen: ‘Wanneer toch mijn liefste?’ Hij zou die vraag dan op dezelfde toon herhalen, schreef hij. De uitroep weerspiegelt het verlangen van de twee geliefden om voor altijd bij elkaar te zijn. Overigens: het zou na de genoemde datum nog ruim anderhalf jaar duren voordat ze de pastorie zouden betrekken, wat ze toen vast niet verwacht zullen hebben. Voordat Hantje predikant zou worden, zou hij namelijk nog ernstige vertraging in het voorbereidingstraject oplopen: hij zou voor een van de kerkelijke examens zakken.

Het past mij een aantal mensen te bedanken die mij van dienst geweest zijn. Om te beginnen wil ik de namen noemen van deskundigen uit de wereld van de wetenschap: dr. Maarten Aalders, prof.dr. Martien Brinkman, dr. Ab Flipse, prof.dr. George Harinck, prof.dr. Cees Houtman, dr. Gert van Klinken, prof. dr. Bart Wallet en dr. Mattheus Wassenaar. Zij hebben een eerdere versie van het manuscript of een deel daarvan onder ogen gehad en hebben mij aangemoedigd om ermee verder te gaan en om te proberen tot uitgave ervan te komen. Aalders en Wassenaar hebben de eerdere versie bovendien van

uitvoerig commentaar voorzien. Vervolgens spreek ik mijn erkentelijkheid uit aan het adres van enkele verre familieleden van Anna en Hantje: Corrie van Dijk, Jan Lambers, Tine Lambers en Hans van der Meulen. Zij hebben mij familiefoto's ter beschikking gesteld. Ik bewaar ook goede herinneringen aan de contacten met Kees van Dijk, die mij de brieven van zijn grootouders ter hand gesteld heeft en mij de vrijheid gegeven heeft om ermee te doen wat ik wilde. (Hij is in 2017 overleden.) Verder hebben (andere) particulieren alsook medewerkers van tal van instellingen mij aan foto's geholpen, waarvoor ik veel waardering heb. Ik noem hier ook Jan Podt, die de foto's bewerkte – waar dat nodig was. Om op de instellingen terug te komen: bijzondere vermelding verdient drs. Jasmijn Vervloet van het HDC Centre for Religious History te Amsterdam. Inmiddels heb ik de brieven van Anna en Hantje en de documenten die bij de verzameling horen, daar in bewaring gegeven. Veel van de andere bescheiden uit de kring van de familie Noordmans – gedichten en lezingen – berusten bij het Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum Tresoar in Leeuwarden.

# 1

## Voorgeschiedenis

### Het gezin Noordmans<sup>2</sup>

Over het gezin Noordmans is veel bekend. Anna, die op 20 januari 1865 als Antje werd geboren, was een dochter uit het huwelijk van Dirk Piers Noordmans (\* 1828), die sinds 1853 op Tritzum bij Tzum een groot boerenbedrijf had, en Sjoerdje Meikes Ypma (\* 1836). Zij waren in 1856 getrouwd.



De eerste steen van de Noordmans-boerderij op Tritzum

D.P. Noordmans en S.M. Noordmans-Ypma

Anna was het jongste van hun kinderen. Vader Noordmans heeft haar komst moeilijk kunnen accepteren. Hij had niet verwacht dat zijn vrouw nog een keer zwanger zou worden. Dat wordt duidelijk uit de volgende strofen van zijn gedicht 'Levensgeschiedenis'.<sup>3</sup>

Vraagt gij wat ons toen overkwam?  
Mijn vrouw werd aan haar voeten lam  
Zoodat zij nimmer meer kon gaan  
Ja zelfs ook niet eens kon staan.

Wel bleef haar bovendeel bevrijd  
 En hoofd en handen als altijd  
 Ten dienste van 't gebruik bewaard,  
 Ook pijn ging er niet mee gepaard.



Het pijpenrek met de initialen van het echtpaar Noordmans-Ypma.  
 Mogelijk symboliseert de voorstelling in het midden de uitdrukking  
 'Palma sub pondere crescit.' / 'De palmbloem groeit tegen de verdrukking in.'  
 Foto: J.T. Kuijpers

Het eerste kind van het echtpaar Noordmans-Ypma was een zoon, Pier. Hij werd in 1857 geboren en overleed in 1875, aan tbc.<sup>4</sup> Het tweede kind was een dochter, Trijntje, die meestal Tine genoemd werd. Zij werd in 1859 geboren. In 1861 kwam een andere Antje, de eerste dochter met die naam, ter wereld. Het meisje heeft nog geen vier weken geleefd. Ze is begraven op het kerkhof van Spannum. Haar ouders lieten op haar grafsteen zetten: 'Dordtse Leerregels I art. XVII'.<sup>5</sup> Die verwijzing geeft een indruk van hun overtuiging met betrekking tot het zielenheil van jonggestorven kinderen.

Moeder Noordmans overleed op 6 maart 1865, anderhalve maand na de geboorte van Anna. In de rouwadvertentie spreekt haar man over 'eene genoeglijke echtvereniging van bijkans 9 jaren', waarna hij opmerkt: 'Het behaagde den Heere haar – door eene langdurige bezoeking – meer te wijzen op het Woord Zijner getuigenis, dat ook haren grond van behoudenis was in het Borgbetalend Bloed van Jezus Christus, hetwelk zij met stervende lippen nog blijmoedig kwam te getuigen.'

In 1867 verhuisde weduwnaar Noordmans met de kinderen naar de buurtschap Skrok bij Oosterend (Friesland). Ook daar was hij boer.

In 1870 hertrouwde Noordmans met Gerbrig Oepkes de Roos (\* 1832), bij wie hij drie zoons kreeg. Anna had dus een stiefmoeder en drie halfbroers. De oudste zoon van het echtpaar Noordmans-de Roos was Oepke (\* 1871), die 'de geniaalste reformatorische theoloog van Nederland'<sup>6</sup> zou worden.





D.P. Noordmans



G.O. Noordmans-de Roos



Oepke Noordmans

De andere zonen van het echtpaar Noordmans-de Roos waren Jacob (\* 1873) en Pier (\* 1876).

Tot het gezin Noordmans-de Roos behoorden nog drie kinderen: Baaije de Jong (\* 1861) en Oepke en Gerbrig de Roos (resp. \* 1865 en \* 1873).

Baaije was een dochter uit het eerste huwelijk van Noordmans' vrouw, met Pieter Jorrits de Jong, die in 1862 was gestorven. Baaije trouwde in 1884 met Ate van der Meer, die toen een boter- en kaashandel in Scharnegoutum had.<sup>7</sup> Ze hebben eerst enige tijd bij het gezin Noordmans ingewoond, later hebben ze een groot huis in Oosterend laten bouwen.



B. van der Meer-de Jong



A. van der Meer

Oepke en Gerbrig, die vaak Gepke of Gep genoemd werd, waren kinderen van de in 1877 overleden broer Willem van Noordmans' vrouw. Als pleegkinderen waren ze alle drie geheel in het gezin Noordmans geïntegreerd. Men zou van 'een bijzonder samengesteld gezin' avant la lettre kunnen spreken.

Vanaf 1879 vestigde het gezin Noordmans-de Roos zich nabij Scharnegoutum. Ze betrokken toen een nieuwe boerderij aan de Legedyk, nummer 2. De eerste steen daarvan is op 26 juli 1878 door 'Oepke D. Noordmans' gelegd.



De Noordmans-boerderij, Legedyk 2 te Scharnegoutum



De eerste steen. Foto: Hinke Bakker

De boerderij bestaat nog steeds. De voorname woning beschikt nog over tal van authentieke interieuronderdelen, waaronder een schoorsteenstuk met een voorstelling van het bezoek van de koningin van Scheba aan koning Salomo (met als onderschrift een verwijzing naar 2 Kronieken 9:1) en een schoorsteenstuk met een tegeltafel waarop een paard geschilderd is.



De boerderij aan de Legedyk 2 te Scharnegoutum, 2021. Foto: Hinke Bakker



Het schoorsteenstuk met schilderij, 2021.  
Foto: Hinke Bakker



Het schoorsteenstuk met tegeltableau.  
Foto: Hinke Bakker

## Anna en Tine<sup>8</sup>

Anna trok vooral veel op met haar ongeveer zes jaar oudere zuster Tine. Over haar is bekend dat ze op de in 1876 door ds. J. Krull gestichte kostschool voor Meer Lager Uitgebreid Onderwijs in Spannum<sup>9</sup> gezeten heeft.



Tine en Anna Noordmans



De kostschool te Spannum. Foto: Audiotour OMD Littenseradiel

Op 6 april 1877 trouwde Tine met H.C. Lambers, die amper een week daarna predikant van de Hervormde Gemeente te Lettelbert-Enumatil werd. In 1879 verhuisden ze naar Rijperkerk, in 1884 naar Longerhouw. Tine kwam toen dus dichterbij haar ouderlijk huis wonen. Het contact met Anna zal daardoor geïntensiveerd zijn.



H.C. Lambers



De pastorie te Langerhouw, ca. 1925. Foto: Tresoar, Leeuwarden

Vele malen heeft het echtpaar dan wel het gezin Lambers Anna als logée gehad, soms voor lange tijd. In oktober 1877 is in Lettelbert zelfs het plan ontwikkeld dat ze haar intrek in de pastorie van haar zuster en zwager zou nemen, maar daar heeft vader Noordmans toen een stokje voor gestoken. Hij schreef aan Tine: ‘Hierbij is veel illusie. Wij kunnen haar niet missen en ge woont niet op een eiland. Gij zijt na vrije keus gegaan, zoek bezigheid.’ Een van de redenen dat Anna nogal eens in huize Lambers verbleef – wat haar kennelijk niet was opgedragen – was de gezondheidstoestand van Tine, die vaak ziek was. Dan kon ze in de huishouding assisteren. Een andere reden was Tines heimwee, die gezien de afstand tot haar ouderlijk huis verklaarbaar is. In november 1878 schreef vader Noordmans na een bezoek met zijn vrouw, Oepke de Roos, Jacob en Pier aan huize Lambers: ‘Gaarne had ik gezien, dat Trijntje op het laatst niet zo triest ware geweest, doch u kunt u nog niet zo goed met de afwezigheid uit het ouderlijk huis verzoenen, nietwaar Trijntje?’ Overigens had hij haar eerder opgeroepen om zuiniger te leven. Ze moest niet steeds zo veel logées hebben en voor hen niet altijd het rijtuig betalen van en naar het station van Vierverlaten.

## D.P. Noordmans

Noordmans was veehouder. In bijna al zijn brieven aan zijn zoon Oepke<sup>10</sup> komen kwesties met betrekking tot het boerenbedrijf, zoals het vee en het gewas, ter sprake. Hij was ook zakelijk. Jacob Piers Noordmans vertelt daarover: ‘Hy wie somtiden mear mei jildsaken dwaande as mei de dingen fan it leauwe. Yn de jierren njoggentich stie er elk jier op ’e list fan de ‘hoogst aangeslagenen in ’s Rijks belastingen’ foar Fryslân yn ’e Ljouwerter Krante.’<sup>11</sup> Hy

moat dan grûnbelêsting betelje foar besit yn Easterein, Wommels, Skearnegoutum, Baard, Jellum en Tsjom. Ut syn brieven docht bliken, dat er him ek yntinsyf dwaande hold mei de buorkerij en net allinnich mar in heare- of fergaderboer wie.<sup>12</sup> Akke van der Kooi spreekt over ‘zulke ‘deftige’ boerenfamilies op het Friese platteland, die ze zich uit haar jeugd herinnert.<sup>13</sup> De vraag doet zich voor of de typering ‘welgesteld’ niet treffender is dan ‘deftig’.

Noordmans hield van de natuur. Zijn zoon Oepke liet in 1914 weten: ‘Tot het laatst van z’n leven was het hem een behoefte zich te verdiepen in de natuur (...)’<sup>14</sup> Voor in een korte kroniek ‘zederd het jaar 1836’ heeft Noordmans Sr. geschreven: ‘Van het weder, gewas en andere bijzonderheden waarin wij zien kunnen hoe dat de Here regeert en wij onderscheidene tijden beleven.’<sup>15</sup> In 1855 heeft hij als zijn mening gegeven dat regenwater op zichzelf niet voldoende zou zijn als de Heer de wasdom niet zou geven: ‘Regen en droogte en alle dingen zijn in des Heeren hand.’ Volgens Jacob Piers Noordmans laat de kroniek zich soms lezen als ‘it ferhaal fan de tsien plagen fan Egypte’<sup>16</sup>: aardappelziekte, hongersnood, mond-en-klauwzeer, cholera, een muizenplaag, van alles en nog wat komt voorbij. In 1858 klaagde de kroniekschrijver dat het land zwaar bezocht werd met veeziekte en natuurrampen. Hij hoopte dat de Heer het volk niet nog zwaarder zou straffen, ‘... omdat men dit jaar niet geschroomd heeft, eene wet uit te geven, waardoor de godsdienst uit de lagere scholen geheel als verbannen is.’<sup>17</sup> In augustus 1885 schreef hij aan Oepke: ‘Dinsdag zijn wij in de Artis geweest en hebben daar veel vreemde dieren gezien benevens prachtige zangvogels afkomstig uit oosterse landen – het aquarium (zwemmende vissen) vonden wij heel mooi, hoe groot zijn uw werken, o Here, gij hebt ze alle met wijsheid gemaakt, de aarde is vol van uw goederen (Ps. 104:24).’<sup>18</sup>

In de kroniek van vader Noordmans komen ook politieke ontwikkelingen aan de orde. Naar aanleiding van de revolutie van 1848 in Frankrijk en andere Europese landen schreef hij: ‘In ons Koninkrijk ging het goed boven verwachting (...) daar er ook volstrekt gene redenen bestaan, waarom ons rijk zoude verschoond blijven boven dat van andere mogendheden. Het is waar, de Heere heeft nog Zijn Kerk in ons Vaderland en bewaart dezelve als Zijn oogappel. Dog van de andere kant kunnen wij wel zeggen, dat wij de overtreding te meerder maken en dus overvloedige redenen geven dat de Heere ons komt kastijden.’<sup>19</sup> Jacob Piers Noordmans kwalificeert de politieke opstelling van vader Noordmans als ‘rjochts-konservatyf, op it réaksjonaire ôf’.<sup>20,21</sup> Hij was koningsgezind in de zin van God-Nederland-Oranje. Ten slotte: ‘Durk Piers hie (...) net folle begrepen fan de soasjale tekens oant lewant yn syn tiid. Hy wie fûl tsjin op ‘de readen’, mar hie gjin each foar de godslesterlike wantastannen ûnder de arbeiders en de earmen. De rjochte leare gong him blykber boppe it rjochtfeardige libben.’<sup>22</sup>



Van de stiefmoeder van Anna is weinig bekend. Volgens haar oudste zoon kwam ze uit de Franse refugie-familie De Gavere.<sup>23</sup> Haar betovergrootvader P. de Gavere was 59 jaar predikant in Oosterend, nadat hij vier jaar in Wons gestaan had en voordat hij vier jaar als emeritus in Bolsward leefde. O. Noordmans, die in 1908 op het stadhuis van Bolsward naspeuring naar hem had gedaan, liet in 1918 weten: ‘Zijn portret heb ik nog. Het hangt bij mij in de woonkamer, en mijn zoontje heeft naast de naam van mijn vader, Dirk, de naam van die oude grootvader, Petrus.’<sup>24</sup>

In huize Noordmans zal in het dagelijkse leven Fries gesproken zijn, maar de Friese Beweging<sup>25</sup> zal voor het echtpaar Noordmans-de Roos in de moderne hoek gelokaliseerd zijn; het Nederlands was de taal voor de intieme omgang met God.<sup>26</sup> ‘It Frysk wie in slachje te min foar God ...’<sup>27</sup>

## Het Friese Reveil

18 Over het ouderlijk huis van Anna lag nog iets van de naschemer van het Reveil.<sup>28</sup> Daarbij moet aan de Friese variant van deze internationale geestelijke beweging gedacht worden. In 2012 memoreerde Fred van Lieburg dat het Friese Reveil in de kerkgeschiedschrijving een vaste plaats gekregen heeft, naast de constructies van het Amsterdamse, het Haagse en het Utrechtse Reveil.<sup>29</sup> Hij deed dat op basis van *It Fryske Réveil*<sup>30</sup> van G.A. Wumkes. Van Lieburg voegde aan zijn observatie toe: ‘Van meet af aan werd zo de macrokosmos van de internationale opwekking vertaald naar de microkosmos van vrome mannen en vrouwen in steden en dorpen van de lage landen.’

*It Fryske Réveil* is de belangrijkste bron van kennis over het Friese Reveil. Wat dat betreft snijdt de volgende waarderende opmerking van G. Abma uit 1980 hout: ‘Was de opleving van de orthodoxie in het Friesland van de vorige eeuw anders hoogstwaarschijnlijk tot een bleek, nauwelijks bekend gebleven gebeuren waarvan honderd jaar later niemand meer op de hoogte was, vervallen, door deze studie kreeg het gezicht en gedaante en staat het – overdreven gezegd – als graniet gehouwen in de Friese geschiedenis.’<sup>31</sup> Niet alleen Wumkes heeft over het Friese Reveil geschreven, ook anderen hebben dat gedaan.<sup>32</sup> De meeste auteurs baseerden zich voor een groot deel op wat de auteur van *It Fryske Réveil* aan het licht gebracht heeft.

De opkomst van het Friese Reveil moet gezien worden tegen de achtergrond van de situatie waarin de Nederlandse Hervormde Kerk in de eerste helft van de negentiende eeuw verkeerde, een periode van ‘Onvrede’<sup>33</sup> in de Friese kerkgeschiedenis. Veel gemeenteleden waren ongelukkig met de prediking van hun voorgangers. De meeste predikanten hadden in Groningen gestudeerd, waardoor Friesland in theologisch opzicht merendeels in de